

UDK 338 (497.1) "1945/1955"
Izvorni naučni rad

SNABDEVANJE I STANDARD U FNRJ 1945-1955.*

Ivana Dobrivojević

Institut za savremenu istoriju, Beograd, Srbija

Autorica u radu analizira sistem racioniranog snabdevanja koji je zaveden posle Drugog svetskog rata, posleratnu oskudicu izazvanu siromaštvom, ali i dirigovanom distribucijom robe, loš kvalitet industrijskih proizvoda kao i svakodnevni život građana „osuđenih“ na čekanje u redovima. Korišćeni izvori se čuvaju u Arhivu Jugoslavije, Arhivu Srbije, Arhivu Vojvodine i Istorijskom arhivu Beograda.

Ključne reči: Jugoslavija, Komunistička partija, snabdevanje, standard, industrijalizacija, oskudica.

POSLERATNU NEIMAŠTINU i nedostatak osnovnih životnih namirnica najviše su osećali žitelji gradova. Siromaštvo na svakom koraku, neprestana potraga za robom, stalno čekanje u dugačkim redovima, loš kvalitet proizvoda, primitivna trgovina u radnjama „socijalističkog sektora“ činili su samo neke od slika tumorne svakodnevice ogromne većine žitelja jugoslovenskih gradova. Sistematsko upropaštavanje sela i poljoprivrede, ekonomska politika u neskladu sa finansijskim mogućnostima, stalna trka za ispunjavanjem ciljeva petogodišnjeg plana, ali i rapidna deagrarizacija, porast gradova i nedovoljna trgovačka mreža, dodatno smanjena posle druge

*Rad je deo projekta *Srpsko društvo u jugoslovenskoj državi u 20. veku – između demokratije i diktature* (177016) koje finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije.

nacionalizacije, predstavljali su samo neke od uzroka posleratne oskudice. Transformacija društva značila je i napuštanje ekonomskih zakonitosti, slabljenje značaja i uloge novca i prelazak na novi sistem trgovanja u kome sluha za potrebe tržišta jednostavno nije bilo. Etatistički privredni model ličio je na ratnu privredu, pa je i čitav koncept snabdevanja ličio na ratni. Izlaz iz nestašica osnovnih životnih namirnica je tako, u skladu sa oprobanom sovjetskom praksom, potražen u administrativnim merama. Distributivni sistem snabdevanja, uveden kroz Uredbu o planskoj raspodeli i potrošnji robe, neophodan u prvim mesecima posle oslobođenja, uz manje promene, u Jugoslaviji se zadržao godinama. Sredinom 1945. određeno je da namirnice, odeću, obuću, ogrev i monopolske artikle kupuju potrošači nastanjeni u mestima u kojima se većina stanovnika ne bavi poljoprivredom, racionirano, to jest u određenim količinama na osnovu potrošačkih karata.¹ Godinu dana kasnije, septembra 1946, potrošači su razvrstani na nekoliko kategorija prema važnosti posla, uloženom fizičkom naporu, značaju pojedinih privrednih grana i slično.² Sa prelaskom na plansku privredu, pojedini artikli su pušteni u slobodnu prodaju, a februara 1948. godine je donesena nova Uredba kojom je zaveden sistem dvojnih cena – pojedini proizvodi su u tačno određenim količinama izdavani potrošačima po nižim, subvencioniranim cenama, dok je viškove tih proizvoda bilo moguće prodati po višim, komercijalnim cenama.³ Osim radnika, pravo na potrošačke karte dobile su žene – majke, deca do 14 godina čiji roditelji ili staratelji nisu dobili pravo na obezbeđeno snabdevanje, školska omladina, sveštenici verskih zajednica i lica u tzv. „slobodnim profesijama“ – lekari, zubari, advokati, vlasnici trgovačkih i ugostiteljskih radnji. Ipak, savezne vlasti su predvidele minimalan broj proizvoda za obezbeđeno snabdevanje po povlašćenim cenama. Na listi su se našli samo hleb, pšenični i kukuruzni griz, meso, masnoće, kakao, kafa i suva slanina, tekstilna roba i obuća. Ostale nužne poljoprivredne i industrijske proizvode (krompir, jaja, mleko, sir, drva, ugalj i sl.) trebalo je da u dogovoru sa saveznom

¹ Snabdevanje sela, kako prehrambenim artiklima tako i industrijskom robom vršilo se podelom na osnovu spiskova koje su sastavljali narodni odbori. *Izveštaj o sistemu i stanju snabdevanja u FNRJ*, Beograd, 1951.

² Naredba o razvrstavanju stanovništva u potrošačke kategorije, *Službeni list FNRJ*, 20. 9. 1946. Vidi: Radić R. 1988. 32-33.

³ Uredba o snabdevanju stanovništva u: *Službeni list FNRJ*, 11.2.1948.

vladom i u granicama mogućnosti sopstvenih robnih fondova raspodeli vlada svake republike.⁴ Prioritet u republičkom snabdevanju su, ali samo na papiru, imala industrijska naselja, veći gradovi i oni regioni u kojima su mogućnosti snabdevanja potrošača iz drugih izvora bile slabije.⁵ Deklarativna zalaganja i zakonski propisi su bili jedno, a socijalistička stvarnost potpuno drugo. Snabdevanje je bilo oskudno i neredovno čak i u prestonici, budući da je Beograd „stalno dobijao kontingente za 6-8 procenata manje“ i tako ostajao sa zalihama brašna „od svega par dana“. ⁶ Ispred interesa građana vlasti su, u skladu sa svojim regionalnim političkim ambicijama, stavljali „socijalističko bratstvo“, pa je kukuruz isporučivan Čehoslovačkoj,⁷ a UNRINA pomoć deljena sa Albanijom.⁸

U skladu sa maksimumom „ko daje više zajednici treba od nje više i da primi“⁹ u najpovoljnijem položaju, sudeći po količinama namirnica koje su im bile određene, našli su se rudarski i šumski radnici koji su dobijali po kilogram hleba dnevno.¹⁰ Takvom politikom država je favorizovala neuku radnu snagu i glorifikovala fizički rad, pa nisu bili retki slučajevi da „nekvalifikovani rad, ne samo relativno, nego i apsolutno, bude bolje plaćen od najkvalifikovanijeg posla“. ¹¹ Potrošačke karte su izdavane na mesec dana, a gradski stanovnici su prehrambene proizvode, garantovane obezbeđenim snabdevanjem, mogli kupovati isključivo u prodavnicama grada u kome im je i izdata karta.¹² Delimična liberalizacija ekonomskog života, ali i izdašna pomoć Amerike i zapadnih sila u hrani i u novcu, omogućila je jugoslovenskom režimu da, počev od 1951. godine, polako počne napuštati kruti distributivni sistem snabdevanja.

⁴ Dobrivojević I. 2009. 76.; Arhiv Jugoslavije (AJ), 163-19. Šta je obavezno snabdevanje i nje-gov značaj.

⁵ *Izveštaj o sistemu i stanju snabdevanja u FNRJ*, Beograd, 1951. 101.

⁶ AJ, 163-19. Snabdevanje stanovništva Beograda.

⁷ Sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ održana 12. septembra 1947. u: Petranović B. 1995. 210.

⁸ M. Stevenson to Mr. Bevin (received 4 th November 1945) u: Jarman R. 1997. 624-633. Pe-tranović B. 1995. 624-633.

⁹ AJ, 163-19. Šta je obavezno snabdevanje i njegov značaj.

¹⁰ Takođe vidi: AJ, 40-34-78. Obezbeđeno snabdevanje artiklima ishrane.

¹¹ Arhiv Josipa Broza Tita (AJBT), KPR III-A-1-b. Robno-novčani odnosi.

¹² AJ, 163-19. Šta je obavezno snabdevanje i njegov značaj.

Komercijalne cene su ukinute početkom 1950. godine, obezbeđeno snabdevanje industrijskom robom u januaru 1951,¹³ a prehrambenom deset meseci kasnije. Iste godine bio je ukinut i obavezni otkup svih poljoprivrednih proizvoda, osim žitarica i vune.¹⁴ Ipak, promene u ekonomskoj i trgovinskoj politici nisu značile i stabilizaciju tržišta, niti potpuno isključivanje administrativnih mera kao njegovog regulatora,¹⁵ pa je „jaka državna intervencija“ zadržana u prometu osnovnih prehrambenih artikala.¹⁶ Čak je i u proleće 1955. godine, usled inflacije, razmišljano o „plafoniranju cena“,¹⁷ ali je samo cena žitarica ostala kontrolisano niska i tokom 1955. godine.¹⁸ Oskudice poljoprivrednih proizvoda su se usled nerodnih godina, ubrzane deagrarizacije i zaostalosti zemljoradnje periodično ponavljale, pa je snabdevenost potrošača varirala od godine do godine. Tokom 1954. je, radi uravnoteženja platnog bilansa i konsolidovanja finansijske situacije, izvoz mesa, jaja, pamučnih tkanina i nameštaja povećan preko proizvodnih mogućnosti zemlje, pa je tako došlo do novog poremećaja u snabdevanju.¹⁹ Stoga su se krajem godine čuli i glasovi o potrebi ponovnog uvođenja „tačkica“.²⁰ Štaviše, žito je prodavano po strogo određenim republičkim kontingentima uz upozorenje direktorima preduzeća za promet žitarica „da su lično odgovorni za svaki slučaj kršenja discipline u pogledu trošenja žitarica“.²¹ Kako je Jugoslavija bila potpuno zavisna od uvoza žita, hleb se u slobodnoj prodaji našao tek od avgusta 1955. godine, a brašno i dalje izdavano na spiskove i karte.²²

¹³ AJBT, KPR III-A-1-b. Tržište i životni standard.

¹⁴ AJBT, KPR III-A-1-b. Tržište i životni standard. Vidi: *Izveštaj o sistemu i stanju snabdevanja u FNRJ*, Beograd, 1951.

¹⁵ Izlaganje Milentija Popovića, ministra finansija na Četrnaestoj zajedničkoj sednici održanoj 28.3.1948. u: *Stenografske beleške Petog redovnog zasjedanja Saveznog veća i Veća naroda (drugi saziv)* 28.3.-1.4. 1952. Beograd, 1952. 33.

¹⁶ AJBT, KPR III-A-1-b. Životni standard.

¹⁷ AJ, 130-926-1411. Predlog za uvođenje kontrole cena.

¹⁸ AJ, 130-831-1309. Zapisnik sa sednice Odbora za privredu održane 13, 14. i 16. aprila 1955.

¹⁹ AJ, 130-212-232. Tržište i cene.

²⁰ Istorijski arhiv Beograda (IAB), 136-150. Zapisnik vođen na sastanku sekretara i sekretarijata osnovnih organizacija SK opštine Novi Beograd na dan 16. novembra 1954.

²¹ AJ, 130-939-1427. Pov. br. 88 od 20. marta 1953.

²² AJ, 130-833-1311. Tržište osnovnih prehrambenih proizvoda.

Život na „tačkice“ je osim ekonomskih razloga imao i svoje ideološko utemeljenje. Partijski funkcioneri su distribuciju robe pravdali tobožnjom brigom države za životni standard ljudi, što je jugoslovenski režim, prema zvaničnim dogmatskim postavkama, bitno razlikovalo od zapadnih zemalja u kojima su stanovnici „bili prepušteni na milost i nemilost tzv. zakonu ponude i potražnje“.²³ Uporedo sa socijalističkom transformacijom društva izgrađivana je i nova „nova socijalistička trgovina“, „trgovina bez kapitalista, trgovina bez špekulacije i izrabljivanja čoveka čovekom“.²⁴ Slobodna prodaja trebalo je da bude samo dopunski izvor snabdevanja, budući da država u prvim posleratnim godinama nije imala dovoljno sredstava da svu robu ponudi po komercijalnim cenama. Štaviše, utopijski se verovalo da je trgovina po komercijalnim cenama „prolazna pojava“ koja će iščezavati „kako budu rasli fondovi robe široke potrošnje“!²⁵

Iako su novinske stupce punili tekstovi o jugoslovenskom privrednom čudu, vrtoglavom porastu proizvodnje i životnog standarda „radnog naroda“, stvarnost je bila potpuno drugačija. Broj izdatih potrošačkih karata je, što zbog velikog priliva novih radnika u industriju, što zbog fluktuacije i izdavanja duplih knjižica, neprestano rastao,²⁶ posebno tokom 1948. i 1949. godine, pa država nije bila u stanju da obezbedi ni onaj minimum robe zagarantovan planskim raspodelama.²⁷ Snabdevanje je tako bilo neuredno i neblagovremeno.²⁸ Svi artikli osim hleba deljeni su sa zakašnjenjem,²⁹ pa su građani bili prinuđeni da na mesečnom sledovanju žive „najmanje mesec i po, ako ne i više“.³⁰ U periodu

²³ AJ, 163-19. Šta je obavezno snabdevanje i njegov značaj.

²⁴ Dobrivojević, I. 2009. 77; AJ, 163-35. Osnovne karakteristike unutrašnje trgovine u FNRJ.

²⁵ AJBT, KPR III-A-1-b. Životni standard.

²⁶ Problemi snabdevanja i raspodele fonda za ishranu. Referat Blagoja Neškovića održan 29. januara 1949. na Drugom plenumu CK KPJ. u: Petranović B. et. al. 1985.124. Vidi: Referat Jovana Veselinova na III plenumu CK KP Srbije održanom 28. januara 1950. u: Arhiv Srbije (AS), Đ2-2-2.

²⁷ AS, Đ2-Politbiro (bez broja)-1. Zapisnik sa sastanka CK KPS održanog 18. avgusta 1948.; AJ, 40-34-78. Obezbeđeno snabdevanje artiklima ishrane.; Arhiv Vojvodine (AV), 334-1041. Godišnji izveštaj Pokrajinskog komiteta KPS za Vojvodinu (1948. godina).

²⁸ AJ, 163-19. Snabdevanje stanovništva Beograda.

²⁹ AJ, 40-34-78. Obezbeđeno snabdevanje artiklima ishrane.

³⁰ Arhiv Jugoslavije – Arhiv Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije (AJ-ACKSKJ),

od aprila do novembra 1948. godine na potrošačke karte je od predviđenih količina izdato 88,2% hleba, 71,8% ulja, 56,7% mesa i 68,8% suve slanine. Iako je Uredba predviđala da se hleb mesi od 80% pšeničnog brašna, do avgusta 1948. potrošačima je deljen hleb znatno slabijeg kvaliteta u kome je preovladavalo kukuruzno brašno. I pored toga, zaključeno je da je snabdevanje potrošača bilo urednije nego 1947. godine!³¹ Najteže prilike su vladale u velikim gradovima, Beogradu i Nišu, u kojima je u prvoj polovini 1949. godine potrošačima obezbeđeno tek nešto više od 60% propisanih sledovanja.³² Stanovnici su se dovijali kako su znali, a radnici u Vojvodini su masovno odlazili sa ciglana i gradilišta na poljoprivredne radove, kako bi se „snabdeli hlebom“.³³ Robe nije bilo ni na slobodnom tržištu, a pred prodavnicama su se formirali „dugi redovi“.³⁴ Štaviše, radnici često nisu mogli potrošiti čak ni ono malo što su zaradili budući da se za novac gotovo nije imalo šta ni kupiti.³⁵ Nestašica namirnica i osnovnih industrijskih proizvoda prouzrokovala je inflaciju, pa su cene pojedinih proizvoda za samo tri godine, u periodu od 1946-1949, skočile za neverovatnih 400%.³⁶ Stalna poskupljenja su izazivala „nelagodnost i zabrinutost“³⁷ a neurednost u snabdevanju je provocirala mnoge, inače „dobre građane“ „da se kritizerski odnose i negoduju“.³⁸ Loš kvalitet života nije mogao biti prikriven ni u partijskim izveštajima o standardu. Stoga je otvoreno priznavano da je potrošnja prehrambenih proizvoda, ali i tekstila,

V, k-VII/17. Informacije o otkupu i snabdevanju u FNRJ, septembar 1950.

³¹ Dobrivojević I. 2009. 77. Vidi: AJ, 163-6. Godišnji izveštaj Ministarstva trgovine i snabdevanja NR Srbije za 1948. godinu.

³² AJ, 40-34-78. Obezbeđeno snabdevanje artiklima ishrane. Vidi: AJ, 40-4-9. Zapisnik sa konferencije po pitanju trgovine održane 1. septembra 1949.

³³ Arhiv Vojvodine (AV), 334-1041. Godišnji izveštaj Pokrajinskog komiteta KPS za Vojvodinu (1948. godina).

³⁴ AJ, 163-6. Godišnji izveštaj Ministarstva trgovine i snabdevanja NR Srbije za 1948. godinu; AV, 334-1042. Godišnji izveštaj Pokrajinskog komiteta KPS za Vojvodinu (1949. godina).

³⁵ AS, Đ 2-10-7. Privredne informacije od 3. marta 1949.

³⁶ AJ, 163-6. Aktuelna problematika trgovine (oktobar 1949), strogo poverljivo.

³⁷ AJ, 19-176-1688. Pov. Br. 730 od 26. oktobra 1946.

³⁸ AS, Đ4-1. Izveštaj o radu Gradskog komiteta KPS Valjevo u 1949. godini.; AS, Đ2-4-3. Izlaganje Marka Nikezića. Zapisnik sa savetovanja sa sekretarima oblasnih komiteta održanog 9. juna 1951. godine.

obuće, ogreva i sapuna bila i 1953. ispod nivoa zabeleženog u 1939. godini. Čak su i zvanične statistike korišćene u ovim elaboratima nedvosmisleno pokazivale i da je kvalitet života Jugoslovena bio gotovo najniži u Evropi, budući da su za Jugoslavijom zaostajale još jedino Bugarska i Rumunija.³⁹

Napuštanje svih ekonomskih parametara i prelazak na plansku distribuciju robe, uz konstantno opadanje poljoprivredne proizvodnje, marginalizovalo je i poništavalo ulogu novca, stvaralo je velike nestašice, ali i neravnomernosti u snabdevenosti pojedinih gradova i regija. Štaviše, distribucija prema unapred utvrđenom ključu, bez uvažavanja specifičnih navika u ishrani i potrošnji koje su karakterisale pojedine regione Srbije i Jugoslavije, dovođila je do situacija u kojima su trgovine i magacini zatrpavani robom koju niko nije želeo da kupi. Sloveniji su isporučivani opanci,⁴⁰ Hrvatskoj šajkače,⁴¹ Srbiji potkovice za štajerske konje⁴² i poljoprivredni alat koji je korišćen samo u Sloveniji, Bosni plinske peći iako tamo nije bilo plina, a Crnoj Gori bicikli i gume za bicikle!⁴³ Po sličnom sistemu je snabdevana i industrija – metalurški koks je isporučen kafani, a fabrika se morala zadovoljiti onim slabijeg kvaliteta.⁴⁴ Proizvodi potrebni gradovima slati su na selo i obrnuto,⁴⁵ a uprkos stalnim nestašicama, nije bila nikakva retkost da se roba na zalihama, zbog loše organizovane i neblagovremene raspodele, usled stajanja pokvari i propadne.⁴⁶ Građani su bili osuđeni na lutanje po gradu u potrazi za namirnicama i drugim potrepštinama,⁴⁷ a lokalne vlasti su, u težnji da što je moguće bolje

³⁹ AJBT, KPR III-A-1-b. Problemi životnog standarda. Štaviše, upotreba mleka, jaja i mesa u ishrani je i 1954. godine bila niža u odnosu na predratne prilike; AJBT, KPR III-A-1-c. Posleratno kretanje potrošnje.

⁴⁰ AJ, 40-2-6. Iz zapisnika sa konferencije po pitanju organizacije trgovine održane 24. maja 1947. godine u Predsedništvu Vlade FNRJ.

⁴¹ AJ, 163-34. Stanje našeg robnog prometa i mere za njegovo poboljšanje.

⁴² „Roba u beogradskim radnjama koja nema prodju“, *Glas Narodnog fronta Srbije*, 9. 9. 1950.

⁴³ Izlaganje Jakova Blaževića na Drugoj zajedničkoj sednici Saveznog veća i Veća naroda Narodne skupštine FNRJ 26-30.12.1948. *Četvrto vanredno zasjedanje Saveznog veća i Veća naroda Narodne skupštine FNRJ, 26-30.12.1948. Stenografske beleške*, Beograd 1949. 180.

⁴⁴ Draganić A. 2004. 292.

⁴⁵ „O nedostacima naše trgovine i merama za njeno poboljšanje“, *Borba*, 5. 5. 1946.

⁴⁶ AJ, 40-34-78. Anomalije u raspodeli robe.

⁴⁷ AJ, 163-34. Stanje našeg robnog prometa i mere za njegovo poboljšanje; AJ-ACKSKJ, V, k-IV/14. Ishrana i snabdevanje.

obezbede sopstveno stanovništvo, pribegavale protekcionizmu nespojivom sa ekonomskim i tržišnim pravilima i zakonitostima. Naime, na granice između pojedinih srezova postavljana je milicija „kako se ne bi neka roba iznela iz sreza“.⁴⁸ Intervenciju države u trgovini i u čitavoj privredi pratila je i krajnje birokratska raspodela karata, pa su rukovodstva kikindskih preduzeća, usled nedovoljnog broja dečijih karata, kockom odlučivala „kojoj deci treba dati karte, a koju lišiti snabdevanja“.⁴⁹ Nije bila retkost da sreskim i gradskim narodnim odborima „nestaju“ tačkice,⁵⁰ pa je tako tokom 1948. samo u Vojvodini bez zagarantovanog snabdevanja bilo preko 30.000 vojvođanskih radnika!⁵¹

Nišlijke su, da bi došle do željenih proizvoda, u 4 ujutru išle na pijacu,⁵² redovi pred mesarama su formirani usred noći,⁵³ a pred radnjama su „stvarane kolone“⁵⁴ u kojima se, gotovo po pravilu, čekalo 3-4 sata,⁵⁵ pa se dešavalo da u opštoj gužvi interveniše i milicija!⁵⁶ Valjevska partijska organizacija je izveštavala: „Kod nas je redovna pojava, kad stigne tekstil, da redovi počnu da se stvaraju još uveče, tako da celu noć čekaju, zbog čega se stvara negodovanje i gužva, a često dolazi i do prskanja izloga“.⁵⁷ Ovakve nemile slike su se ponavljale

⁴⁸ AS, G 144 (Ministarstvo trgovine i snabdevanja NR Srbije) – 28. Zapisnik sa konferencije održane dana 6. septembra 1948. godine sa predstavnicima gradskih narodnih odbora sa teritorije Srbije i Vojvodine a po pitanju snabdevanja gradova i radničkih centara.

⁴⁹ AJ, 40-34-78. Obezbeđeno snabdevanje artiklima ishrane; AS, Đ2 – Politbiro (bez broja) -1. Zapisnik sa sastanka CK KP Srbije održanog 12. novembra 1947; AS, Đ2 – Politbiro (bez broja)-1. Zapisnik sa sastanka CK KPS održanog 18. avgusta 1948.

⁵⁰ AS, Đ2-2-2. Referat Jovana Veselinova na III plenumu CK KP Srbije održanom 28. januara 1950.

⁵¹ AV, 334-1041. Godišnji izveštaj Pokrajinskog komiteta KPS za Vojvodinu (1948. godina).

⁵² AJ, 141-33-187. Izveštaj sa puta u Niš (1950).

⁵³ AJ-ACKSKJ, V, k-VII/11. Snabdevanje stanovništva sa mesom, žitom i masnoćama; AS, Đ5-13. Izveštaj GK PKS za Kragujevac za 1948.

⁵⁴ AS, Đ75-47. Izlaganje Milana Kamarića, Stenografske beleške sa konferencije Glavnog odbora Narodnog fronta održane 23. septembra 1948.

⁵⁵ AJ, 40-34-78. Anomalije u raspodeli robe; AJ, 163-6. Godišnji izveštaj Ministarstva trgovine i snabdevanja NR Srbije za 1948. godinu; AJ, 141-13-70. Izveštaj o obilasku preduzeća i ustanova u Beogradu po pitanju žene - radnice (1952).

⁵⁶ „Mora li biti redova pred beogradskim prodavnicama“, *Borba*, 10.6.1951.

⁵⁷ AS, Đ4-9. Izveštaj o radu partijske organizacije grada Valjeva u 1950. godini; AV, 334-1041.

u svim gradovima Srbije, pa su se tako čuli i predlozi kako bi „trebalo zabraniti čekanje i stajanje u redovima pre 6 ujutru“.⁵⁸

Sapun je izdavan jednom u tri-četiri meseca,⁵⁹ mleko i jaja su hronično nedostajali,⁶⁰ a meso je deljeno u daleko manjim količinama od predviđenih budući da su snabdevanje Armije i socijalnih ustanova, ali i izvoz predstavljali državne prioritete.⁶¹ U Prokuplju, baš kao i u Beogradu,⁶² u leto 1948. godine nije bilo krompira, a u Kruševcu se čak i luk delio na karte.⁶³ Nedostajalo je i soli, pa je svakodnevno po 100 ljudi iz Ljiga i okoline išlo u Beograd i kupovalo so, bilo u slobodnoj prodaji bilo na crnoj berzi.⁶⁴ Sve do 1951. godine se, beležila je *Borba*, tek „u nekom od izloga mogla videti koja konzerva džema ili neki prilično loš biskvit.“ O kafi, pirinču, začinima niko nije ni razmišljao, dok je bombone i čokoladu bilo moguće probati jedino u dečijim restoranima.⁶⁵ Nedostatak osnovnih prehrambenih artikala i velika skupoća izazivali su „gundanje“ žitelja gradova,⁶⁶ ali i presudno uticali na kvalitet ishrane. Međutim, na probleme u snabdevanju, naročito pri kraju razmatranog razdoblja, uticala je i loša infrastruktura i nedovoljni proizvodni

Godišnji izveštaj Pokrajinskog komiteta KPS za Vojvodinu (1949. godina).

⁵⁸ AS, Đ 79 – građa van fascikle (svežanj). Izlaganje Kosovke Bogdanić: Zapisnik sa sednice Gradskog izvršnog odbora AFŽ-a održane 18. septembra 1948.

⁵⁹ AJBT, KMJ II-5-a-1/19. Nedostaci u snabdevanju koje je potrebno otkloniti i i disciplina u izdavanju artikala obezbeđenog snabdevanja.

⁶⁰ AJ-ACKSKJ, V, k-VII/17. Informacije o otkupu i snabdevanju u FNRJ, septembar 1950.

⁶¹ AJ-CKSKJ, V,k-VII/11. Snabdevanje stanovništva sa mesom, žitom i masnoćama.

⁶² Principle events for the week ending 5 th November 1948. u: Jarman, R. 1997. 827.

⁶³ Štaviše, na sastanku u Ministarstvu trgovine i snabdevanja NR Srbije predstavnik Kruševca je izdavanje luka na tačkice objasnio na sledeći način: „Luk smo podelili na karte zato što znamo da se artikli koji se dele na karte brže prodaju, a imamo 16-17 vagona luka. To je bila naša politika. Davali smo po 60-70 kilograma luka u okviru snabdevanja zimnice. Luk je počeo da se kvari, pa smo zato tako učinili“. AS, G 144 (Ministarstvo trgovine i snabdevanja NR Srbije) – 28. Zapisnik sa konferencije održane dana 6. septembra 1948. godine sa predstavnicima gradskih narodnih odbora sa teritorije Srbije i Vojvodine a po pitanju snabdevanja gradova i radničkih centara; AJ, 163-6. Aktuelna problematika trgovine (oktobar 1949), strogo poverljivo.

⁶⁴ AS, Đ4-1. Godišnji izveštaj sreskog komiteta KPS za Ljig za 1949.

⁶⁵ „Sve bliže željama potrošača“, *Borba*, 20.10.1951.

⁶⁶ AJ-ACKSKJ, V, k-IV/14. Ishrana i snabdevanje.

kapaciteti naglo naraslih gradova. Tako je u Beogradu početkom 1954. godine proizvodnja hleba pokrivala tek 85% potreba potrošača, iako su državne pekare radile u tri smene!⁶⁷

Napori vlasti, a posebno masovnih organizacija, uloženi na zdravstveno podizanje stanovnika i poboljšanje kvaliteta i raznovrsnosti ishrane, bili su u dramatičnoj koliziji sa realnim stanjem i mogućnostima ogromne većine gradskih žitelja. Obroci su se, zbog velikog siromaštva i nestašice hrane, ali i stečenih prehrambenih navika, uglavnom seoskih migranata koje nije bilo lako promeniti, pre svega bazirali na hlebu kao najvažnijem artiklu ishrane. Paradoksalno, ishrana je, čak i prema zvaničnim podacima, u periodu 1949-1952. godina, bila slabija od predratne⁶⁸ budući da su čak 69% procenata unetih kalorija davale žitarice, dok su meso, mleko i jaja u kalorijskom bilansu bili zastupljeni sa svega 13%. Kvalitetna hrana je bila skupa,⁶⁹ a zbog ekstenzivnosti poljoprivrede kvalitet ishrane je dosta zavisio i od meteoroloških prilika. To se naročito ogledalo u potrošnji voća i povrća koje nije uvoženo, pa se stoga na trpezama građana nalazilo u značajnim količinama jedino u rodnim godinama.⁷⁰ Tako su posledice vladine ekonomske politike i potpuni raskid sa „starim“ društvom i „starim“ sistemom građani, a pre svega deca, direktno osećali na svojoj koži, budući da je tokom 1949. godine nešto više od polovine beogradske školske dece bilo nedovoljno uhranjeno.⁷¹

Država je pokušavala da prodaju namirnica van tzv. „socijalističkog sektora“ svede na minimum, ali su građani voće i povrće radije kupovali kod privatnih proizvođača, budući da su poljoprivredni proizvodi koji su na pijace iznošeni preko državne otkupne mreže „često prodavani nesortirani, uvenuli i neočišćeni“, a sa „zdravom robom je redovno prodavana i kvarna“.⁷² Po Smederevu se tako pričalo da trešnje u državnim radnjama ne koštaju 12,

⁶⁷ AJBT, KPR III,-A-4-x. Problemi snabdevanja Beograda hlebom; Nedovoljne količine hleba uticale se na stvaranje redova pred radnjama, naročito vikendom; Osnovni problemi Beograda za 1954. godinu.

⁶⁸ AJBT, KPR III-A-1-b. Životni standard.

⁶⁹ AJBT, KPR III-A-1-b. Problemi životnog standarda u FNRJ.

⁷⁰ AJBT, KPR III-A-1-b. Životni standard.

⁷¹ AJ, 31-1-2. Izveštaj povereništva narodnog zdravlja IONO-a za vreme od 1. januara do 31. oktobra 1949; AJBT, KPR III-A-1-b. Lična potrošnja. Dosadašnji i perspektivni razvoj.

⁷² Dobrivojević, I. 2009. 78; AJ, 163-6. Aktuelna problematika trgovine.

već 50 dinara, budući da se 2/3 mora baciti!⁷³ Kako bi se snabdeli tokom sušne 1950. godine, žitelji gradova su, prema podacima Ministarstva trgovine Srbije, polovinu prihoda svog domaćinstva ostavljali na pijaci.⁷⁴ Što usled nemara, što usled nepostojanja savremenih transportnih sredstava i adekvatnog magacinskog prostora, osetljivi poljoprivredni proizvodi, skladišteni u obične barake, bivše garaže i nadstrešnice, lako su propadali.⁷⁵ Tako je samo u preduzeću „Kosmaj“ u toku 1949. godine, usled kvara, u odnosu na celokupni promet, bacano i više od 50% povrća.⁷⁶ Nije se mnogo vodilo računa ni o otkupom prikupljenoj stoki, koja je zbog neuredne ishrane i lošeg transporta, masovno umirala do klaonice.⁷⁷ Pokazalo se da država preko svoje otkupne mreže, uprkos svim naporima, nije kadra obezbediti ni minimum potrebnih namirnica. Naime, na jednog potrošača u 29 gradova i industrijskih centara u Srbiji u maju 1950. godine dnevno je dolazilo 31 gram voća, u junu 95, a u julu 163 grama.⁷⁸

Još teža situacija je vladala na tržištu industrijskih proizvoda čija je potrošnja od 1950. godine pokazivala „stalnu tendenciju opadanja“.⁷⁹ U gradovima na jugu Srbije nije bilo moguće nabaviti ni najosnovnije stvari za domaćinstvo – šporete, peći, sudove, pa je samo u Leskovcu bilo najmanje 150 domaćinstava koja nisu imala „skoro nikakvog kućnog nameštaja ni posuđa“.⁸⁰

⁷³ AS, Đ2-10-2. Izveštaj iz Smedereva.

⁷⁴ *Izveštaj o sistemu i stanju snabdevanja u FNRJ*, Beograd 1951. 158.

⁷⁵ AJ, 130-705-1157. Neki problemi organizacije poljoprivredne proizvodnje. Tokom 1949. godine mleko u Beograd je sa udaljenosti od najviše 100 kilometara dopremeno čak i konjskom zapregom, a transport je umeo da traje po 6 i više sati; AJ, 141-32-180. Snabdevanje Beograda mlekom; AJ, 163-6. Godišnji izveštaj za 1948. godinu Ministarstva trgovine i snabdevanja.

⁷⁶ AJ, 163-6. Aktuelna problematika trgovine.

⁷⁷ AJ, 163-6. Godišnji izveštaj Ministarstva trgovine i snabdevanja NR Srbije za 1948. godinu.

⁷⁸ AJ, 19-175-1687. Analiza izveštaja o reviziji snabdevanja gradova i industrijskih centara voćem i povrćem.

⁷⁹ AJBT, KPR III-A-1-b. Tržište i životni standard; AJBT, KPR III-A-1-b. Životni standard.

⁸⁰ AJ-ACKSKJ, V, k-IV/22. Izveštaj o obilasku partijske organizacije niške oblasti; AJ,50-96-198. (Nezavedeno od 5. aprila 1946). Međutim, sluha za sveopštu oskudicu nisu imali pripadnici političke i vojne elite. Tako je ministar pomorstva Ante Vrkljan aprila 1946. godine tražio da mu se „radi uređenja stana“ iz Državne uprave narodnih dobara izda: „predsoblje sa lusterom i tepihom, hol sa lusterom i tepihom, dvije vrtne garniture za dvije terase, kompletna

U slobodnoj prodaji osnovne kućne potrepštine bilo je gotovo nemoguće naći – nedostajala su dugmad, češljevi i četkice za zube,⁸¹ čaše, flaše, tegle i porculanski tanjiri uopšte nisu proizvođeni, a cena šporeta je sa predratnih 300 dinara skočila na 9.000 dinara!⁸² Potrošačke karte na koje se mogla kupovati odeća, obuća, pokućstvo i ostala roba široke potrošnje deljene su na 4 tromesečja, pa su potrošači mogli da odluče da li će iskoristiti sve tačkice iz jednog tromesečja da bi kupili neki jeftiniji proizvod ili će nepotrošene kupone preneti u drugo tromesečje i iskoristiti ih za kupovinu skuplje robe.⁸³ Na potrošačke karte dobijao se tek minimum tekstila – za jedno odelo je, recimo, bilo potrebno 48 tačkica, dok su određene kategorije stanovništva po tromesečju mogle potrošiti svega 40.⁸⁴ Iako je štampa bila prepuna tekstova o dobrom asortimanu, odličnom kvalitetu i dovoljnoj količini robe u „ukusno uređenim izlozima“,⁸⁵ jugoslovenska posleratna stvarnost je bila potpuno drugačija. I ono malo robe što se moglo nabaviti u prodavnicama tekstilnih proizvoda ni po kvalitetu, ni po asortimanu, ni po ceni nije moglo zadovoljiti ni minimum zahteva potrošača.⁸⁶ Što zbog stahanovskog ispunjavanja zadataka postavljenih petogodišnjim planom, što zbog nekvalifikovanosti sa sela pristigle radne snage, jugoslovenska industrija je fabrikovala lošu, skupu

spavaća soba sa krevetninom, kompletna trpezarija sa priborom, kompletna gostinjska soba, kompletan salon, kompletna pušaća soba, kompletna dječija soba za dvoje djece, tri kompletne kombinirane sobe, kompletna kuhinja sa posuđem, jedan radio aparat, jedan lauftepih za stepenište 30 metara dug“.

⁸¹ Izlaganje Jakova Blaževića na Drugoj zajedničkoj sednici Saveznog veća i Veća naroda Narodne skupštine FNRJ 26-30.12.1948. *Četvrto vanredno zasedanje Saveznog veća i Veća naroda Narodne skupštine FNRJ*, 26. - 30.12.1948. *Stenografske beleške*, Beograd 1949. 181.

⁸² AJBT, KMJ II-5-a-1/19. Poređenja radi, iste te 1949. godine, mesečni bruto prihodi četvoročlane porodice teškog radnika iznosili su 5.567 dinara, za šta se na slobodnom tržištu mogao kupiti recimo jedan jorgan.; AJ, 163-6. (strogo poverljivo). Nedostaci u snabdevanju koje je potrebno otkloniti i disciplina u izdavanju artikala obezbeđenog snabdevanja. Štaviše, za nameštaj je trebalo izdvojiti od 38.000-140.000 dinara; Aktuelna problematika trgovine (oktobar 1949).

⁸³ AJ, 163-19. Šta je obavezno snabdevanje i njegov značaj.

⁸⁴ „Danas u Beogradu počinje obezbeđeno snabdevanje industrijskom robom“, *Borba*, 3.3.1948.

⁸⁵ „U Zagrebu počela prodaja industrijske robe“, „Juče u Beogradu počela prodaja tekstila i obuće po novom načinu“, *Borba*, 4.3.1948.

⁸⁶ „Ne poštuje se dovoljno ukus potrošača“, *Borba*, 13.5.1951.

i uglavnom potpuno beskorisnu robu. Proizvodi, posebno tekstilni, usled tromosti distribucije, u prodavnice su stizali sa velikim zakašnjenjem, pa se zimska odeća i obuća prodavala u proleće, a letnja u jesen i zimu.⁸⁷ Neredovno i sporo snabdevanje je unosilo paniku⁸⁸ i „nervozu u široke potrošačke mase“, budući da se u onim danima kada se za novac i tačkice moglo nešto i kupiti, silno vreme gubilo u redovima pred trgovinama u gradskim centrima.⁸⁹ Nabavka se stoga vršila „uz gužvu i juriš“,⁹⁰ a o stepenu „snabdevenosti“ potrošača rečito je govorila i činjenica da su, zbog nestašice obuće i velike skupoće, pojedini vojnici umotavali noge u novine,⁹¹ a tačnicama favorizovani rudari u senjskim rudnicima silazili u jame potpuno bosi!⁹²

U vremenu opšteg siromaštva i dugačkih redova građane je svakodnevno, preko agitpropovskih tekstova i plakata, obećavajući svetlu budućnost i konačan trijumf socijalizma, „bodрила“ Partija. Štaviše, čak ni neprestane oskudice osnovnih proizvoda nisu sprečavale partijske funkcionere da stanovništvu „objasne“ da distributivni sistem nije idealan, ali da je socijalno daleko pravičniji od slobodne trgovine. „Mi se, razumije se“, govorio je u Skupštini ministar trgovine i snabdevanja Osman Karabegović, „ne možemo pohvaliti punim radnjama robe niti skladištima rezervi (...) ali mi možemo mirne duše reći da sve ono što je zemlja sposobna da proizvede uživa radni narod (...). Naši radni ljudi pamte i doba punih radnji i takozvanog blagostanja (...) kada su pored svog takozvanog izobilja bili goli i bosi“.⁹³ Građane je trebalo da uteši i činjenica da je u Jugoslaviji, za razliku od zapadnih zemalja, siromaštvo „pravilno raspoređeno“. U zapadnim zemljama, objašnjavao je Đilas, „ima više šnicli, ali jedan jede pet, a drugi samo jednu, dok kod nas ima neke

⁸⁷ AJ, 163-36. O trgovini tekstilom; AS, Đ6-3. Godišnji izveštaj za 1949. o radu partijske organizacije grada Niša.

⁸⁸ AJ, 19-176-1688. Pov. br. 730 od 26. oktobra 1946.

⁸⁹ AJ, 163-36. O trgovini tekstilom.

⁹⁰ AJ, 15 (Prezidijum Narodne skupštine) -21-354. Predstavka Dušana Borisavljevića od 12. juna 1950.

⁹¹ Dimitrijević B. 2005. 95.

⁹² AS, Đ 2-10-3. Nedeljne privredne informacije od 9-15. maja 1949.

⁹³ Izlaganje Osmana Karabegovića na Osmom redovnom zasedanju Saveznog veća i Veća naroda Narodne skupštine FNRJ održane 26-28. decembra 1949. u: *Stenografske beleške Narodne skupštine FNRJ*, Beograd 1950. 163.

pravde“.⁹⁴ Ipak, u sveopštoj oskudici bilo je i privilegovanih. Državni i partijski vrh se, po simboličnim cenama, snabdevao u magacinima, organizovanim po sovjetskom uzoru.⁹⁵ U Smederevu je, u vreme nestašice šećera, oficirima i oficirskim porodicama, pored redovnog, izdavano i dodatno sledovanje „za zimnicu“,⁹⁶ funkcioneri narodnih odbora Zemuna i Bežanije tekstil su delili prvo sebi i svojim rođacima,⁹⁷ dok je republičko Ministarstvo trgovine za lokalne partijske rukovodioce odobrilo jednokratno dopunsko snabdevanje po nižim jedinstvenim cenama za koje nisu bile potrebne tačkice. Pripadnici nove političke elite u formiranju trebalo je tako da dobiju „po jedne cipele, štof za odelo i dva para veša“, a polovina njih još i štof za zimski kaput ili za haljinu.⁹⁸

U skladu sa komunističkim uverenjima i načelima, vlasti su radile na suzbijanju privatne trgovine i privatnih trgovaca još u prvim danima posle oslobođenja. Ekonomski pritisak, stalni progoni, etiketiranje privatnih trgovaca kao glavnih krivaca lošeg snabdevanja, špekulanata i crnoberzijanaca davali su rezultate, pa je, počev od 1946. godine, broj privatnih prodavnica neprestano opadao.⁹⁹ O razmerama „hajke“ govori i podatak da je, sve do druge nacionalizacije, samo u Beogradu 1.600 prestoničkih trgovaca kažnjeno preko 6.000 puta radi „špekulacije“.¹⁰⁰ Zatvaranjem velikog broja radnji jugoslovenski gradovi gubili su izgled trgovačkih, zanatskih i ugostiteljskih centara, sedišta ekonomskog života određenog regiona, i sve više poprimali oblike devetnaestovekovnih „ugljenih gradova“. Uprkos

⁹⁴ AJ,-ACKSKJ, II/10. Izlaganje Milovana Đilasa na II plenumu CK SKJ od 16. juna 1953.

⁹⁵ Magacini su bili hijerarhijski organizovani. Na najvišem nivou je bio diplomatski magacin iz koga su snabdevani strani diplomati, članovi CK i najviši savezni funkcioneri, zatim je sledio magacin generala i viših oficira, magacin vodećih republičkih funkcionera i sl. u: Vukmanović S.Tempo. 1982. 311-312.

⁹⁶ AS, Đ4-30. Izveštaj ekipe CK KPS o radu gradskog komiteta Smederevo.

⁹⁷ AV, 334-1041. Godišnji izveštaj Pokrajinskog komiteta KPS za Vojvodinu (1947. godina).

⁹⁸ AS, Đ4-1. Br 16 657 od 7. novembra 1949.

⁹⁹ AJ, 163-46. Trgovačka mreža od oslobođenja do danas; AJ, 163-6. Godišnji izveštaj Ministarstva trgovine i snabdevanja NR Srbije za 1948. godinu.

¹⁰⁰ AS, Đ2-16-7. Godišnji izveštaj o radu mesnog sindikalnog veća Beograda (juni 1948); AJBT, KMJ II-5-a-1/19. Nedostaci u snabdevanju koje je potrebno otkloniti i disciplina u izdavanju artikala obezbeđenog snabdevanja.

olakom upropašćavanju privatnih trgovaca i njihovih radnji i frazama o novoj socijalističkoj trgovini, broj prodavnica u Jugoslaviji je sve do polovine pete decenije ostao nedovoljan. Polovinom 1950. godine 20.000 stanovnika Vršca moglo se snabdeti namirnicama jedino u dve centralne gradske trgovine, dok su građani Smedereva na raspolaganju imali tek jednu prodavnicu i pet pijačnih tezgi! U sličnim prilikama živeli su i žitelji Bora, Zaječara, Novog Pazara,¹⁰¹ ali i Beograda. U novopodignutim naseljima radnji gotovo da nije ni bilo,¹⁰² pa je na Novom Beogradu na 22.000 žitelja dolazilo svega 5 kolonijalnih prodavnica, isto toliko pekara i nekoliko trgovina sa voćem i povrćem.¹⁰³ Od centra ka periferiji radnje su bivale sve manje i neuređenije, a trgovine su smenjivali limari, obučari, bravari. Insistiranje na „kulturnoj trgovini“, koje se čulo na gotovo svakom sastanku vezanom za snabdevanje, nije imalo mnogo veze sa socijalističkom zbiljom. Mnogi veliki gradovi, poput Niša i Novog Sada, ni 1949. godine nisu imali pijace, pa se trgovina obavljala na ulici.¹⁰⁴ Hleb je razvožen na otvorenim i prljavim kolima, a prilikom transporta mesa zapaženo je „da pojedini radnici sede na mesu“.¹⁰⁵ U godinama siromaštva ni u „ekskluzivnim“ beogradskim radnjama nije se moglo naći bogzna šta, pa je NAMA, na početku Knez Mihailove ulice, prodavala „konjske amove i stare, kao izgorele, šivaće mašine“.¹⁰⁶ Polovinom 1956. godine procenjavano je da prestonici nedostaje čak 1.000 trgovina kako bi snabdevanje potrošača bilo „normalno“. Štaviše, život žitelja grada je, osim nedovoljne trgovačke mreže, otežavala i primitivnost i zaostalost trgovine. Naime, ni u Beogradu, niti u drugim gradovima ni 1955. godine nije bilo moguće sve prehrambene potrepštine kupiti u jednoj radnji, budući da je meso prodavano u jednoj trgovini, mleko u drugoj, povrće u trećoj, a začini u četvrtoj, pa je i za

¹⁰¹ AJ, 19-175-1687. Izveštaj o mreži radnji za prodaju voća i povrća i stanju u kome se nalaze.

¹⁰² IAB, 136-401. Mreža prodavnica.

¹⁰³ IAB, 136-150. Zapisnik vođen na sastanku sekretara i sekretarijata osnovnih organizacija SK opštine Novi Beograd na dan 16. novembra 1954.

¹⁰⁴ AJ, 163-60. Br. 9670 od 13. maja 1949.

¹⁰⁵ AS, Đ2-16-7. Zapisnik sa sastanka predsednika mesnih odbora održanog na dan 14. aprila tekuće godine (1949 – prim. prev. I. D.).

¹⁰⁶ „Veliki broj i nepravilan raspored prodavnica“, *Borba*, 28.3.1951; „Roba u beogradskim radnjama koja nema prođu“, *Glas Narodnog fronta Srbije*, 9.9.1950.

svakodnevne nabavke neretko bilo potrebno odvojiti i više od jednog sata.¹⁰⁷

Tabelarni prikaz trgovinske mreže na malo¹⁰⁸

Godina	Broj prodavnica u FNRJ	Društveni sektor	Privatni sektor
1939.	89 691		86 970
1947.	48 554	22 102	26 452
1948.	36 760	35 775	985
1949.	38 316	37 745	571
1950.	32 748	32 016	732
1951.	30 794	29 993	801
1952.	33 303	32 513	790
1953.	36 861	35 988	873
1954.	35 228	34 363	865
1955.	34 958	34 142	816
Srbija (1955)	13 602	13 362	240

Poremećaji u snabdevanju, usled zaostalosti poljoprivredne proizvodnje, ali i rasta izvoza, posebno od 1954. godine, izazivali su stalna poskupljenja, naročito prehrambenih artikala. Tražnja za hranom neprestano je bila veća od ponude,¹⁰⁹ a na formiranje cena uticala je i primitivnost trgovine i nerazvijenost saobraćajnih komunikacija. Usled nedostatka vozila za transport i uređaja za čuvanje, roba je u gradove dovožena u dnevnim količinama. Stoga je bilo dovoljno da „padne jedna kiša usled koje proizvođači ne izađu na pijacu ili zakasni voz“, pa da u nekim mestima cene porastu i za trećinu.¹¹⁰ Životni standard gradskog stanovništva je, od 1950. godine, bio u stalnom opadanju. Nominalno povećanje plata gotovo da se nije ni osećalo, a najveći deo zarade je odlazio na ishranu. Svesni težine životnih prilika u gradovima i naseljima i njegovih političkih implikacija, vlasti su sredinom 1950. godine sproveli obimnu anketu o životnom standardu građana koja je dala porazne rezultate. Većina domaćinstava je živela u najvećoj bedi – stambene prilike bile su

¹⁰⁷ „Nerazvijena i zastarela prodajna mreža“, *NIN*, 10.6.1956.

¹⁰⁸ *Statistički godišnjak FNRJ 1956*, Beograd 1956. 217.

¹⁰⁹ AJBT, KPR III-A-1-b. Lična potrošnja. Dosadanji i perspektivni razvoj.

¹¹⁰ AJBT, KPR III-A-b. Informacija o cenama hrane.

mizerne, ishrana oskudna i jednolična, količine ogрева nedovoljne, nameštaj i pokućstvo sveden i pohaban, dok je odeću činilo tek nekoliko presvlaka.¹¹¹ Paradoksalno, o pravim razmerama siromaštva slika se mogla steći čak i preko štampe. U prvim posleratnim godinama *Politika* je u rubrici „Za naše žene“ „objašnjavala“ kako se stavljaju zakrpe na kolena i laktove pohabanih pantalona i džempera, prevrću iskrzani okovratnici, muške košulje prepravljaju u ženske bluže, a stare haljine udešavaju „kao nove“.¹¹²

Prestanak neposredne ratne opasnosti, ekonomska pomoć zapadnih zemalja, kao i delimična normalizacija odnosa sa Istočnim blokom nisu bitnije promenili kvalitet života građana, pa je standard od 1953. godine bio u stalnom opadanju.¹¹³ Tako je, umesto obećanog socijalističkog blagostanja, beda predstavljala jedno od glavnih obeležja svakodnevice u Jugoslaviji. Opadanje standarda stanovanja, problemi školskih i zdravstvenih kapaciteta, nedovoljna infrastrukturna mreža, pored niskih zarada i neprestanih poskupljenja, presudno je uticalo na pogoršanje uslova života u naglo naraslim gradovima, pa je u internim izveštajima iz 1955. priznavano da je „standard u proseku čak i ispod predratnog“.¹¹⁴ Štaviše, iste te godine pad realne potrošnje u gradovima je bio „ozbiljan“,¹¹⁵ a razmere siromaštva do te mere dramatične da je gradski živalj hvatala „najveća panika“ pri pomisli na zimu, budući da većina nije imala novca „da kupi krompir i ostalo što mu treba“.¹¹⁶ Uprkos promenama u strukturi stanovništva koje je trebalo da dovedu i do promena u strukturi potrošnje, industrijska roba se, zbog sveopšte oskudice, kupovala u najmanjoj mogućoj meri.¹¹⁷ Neprestani porast cena, ali i druga privredna

¹¹¹ AJ, 15-21-357.

¹¹² Doroški, N. 1997. 157.

¹¹³ AJBT, KPR III-A-1-b. Problemi životnog standarda u FNRJ.

¹¹⁴ Isto.

¹¹⁵ Isto.

¹¹⁶ AS, Đ2-4-2. Izlaganje Dušana Bogdanova - Senka, Savetovanje sa sekretarima sreskih komiteta održano 5-6. oktobra 1955.; AJBT, KPR III-A-1-b. Anketa Saveznog zavoda za statistiku je pokazala da su tokom 1955. godine radničke porodice davale 52,2% ukupnog prihoda na ishranu, a službeničke 50,5%. O kvalitetu i strukturi ishrane je međutim svedočio podatak da su domaćinstva sa najmanjim prihodima 24% od svih troškova ishrane trošila na hleb. Pregled životnog standarda - nacrt.

¹¹⁷ AJ, 130-830-1308. Izlaganje Kire Gligorova, Zapisnik sa savetovanja odbora za privredu

pitanja, izazivala su „vrlo žive diskusije, ali i kritike“ u Srbiji, kako kod običnog stanovništva tako i kod pojedinih partijskih aktivista, budući da je preovladavalo mišljenje da se posle čitave decenije siromaštva standard mora povećati.¹¹⁸ Pa ipak, velika beda nije uticala na građane da se odreknu loših navika. Struktura potrošnje je tako svedočila o mentalitetu, ali i o higijenskoj (ne)prosvećenosti, budući da su gradske porodice u Srbiji za duvan i alkohol trošile duplo više novca nego za higijenu i zdravlje!¹¹⁹

Anketa sprovedena u 18 industrijskih preduzeća jula 1956. godine pokazala je da su troškovi života četvoročlane porodice za 40-60% veći od nominalnih plata.¹²⁰ Kako su realne plate bile niže od predratnih,¹²¹ a cene daleko više, građani su, da bi preživeli, morali tražiti dopunske poslove – inženjeri i tehničari su masovno radili po projektantskim organizacijama i biroima, honorarno ili kao spoljni saradnici. Žene su prale rublje, električari, bravari, monter i dodatna zaposlenja nalazili kod zanatlija, dok su nekvalifikovani i polukvalifikovani radnici honorarno zarađivali kao drvoseče i istovarivači šljunka i uglja.¹²² U Srbiji je tako čak 20% zaposlenih radilo dopunske poslove,¹²³ a slično je bilo i u ostalim republikama. Izveštaji iz zagrebačkih fabrika pokazuju da zaposleni, pritисnuti siromaštvom, nisu prezali ni od kakvog posla – čak su prodavali satove i najlonke. Radnici „lažu da nisu večerali“, „na posao dolaze umorni“, a preko dana, u fabrici, ručaju suv hleb i mleko. Živelo se na kreditima i akontacijama, pa se dešavalo „da ljudi kod isplate prime prazan koverat“. Dovedeni na rub egzistencije, Jugosloveni su se snalazili kako su znali i umeli – masovno su se zapošljavale žene, a hrana se donosila od rođaka sa sela. Beda

održanog 8. aprila 1955; AJBT, KPR III-A-1-b. Problemi životnog standarda u FNRJ.

¹¹⁸ AS, Đ2-3-1. Zapisnik sa sastanka Izvršnog komiteta CK SK Srbije održanog dana 27. septembra 1955.

¹¹⁹ AJBT, KPR III-A-1-b. Problemi životnog standarda u FNRJ. Na selima su pak troškovi duvana i alkohola učestvovali sa 9,7% u ukupnim troškovima, dok su izdvajanja za higijenu i zdravlje bila 6,5 puta manja (1,5% od ukupnih troškova).

¹²⁰ AJBT, KPR III-A-1-b. Pregled životnog standarda-nacrt.

¹²¹ AJBT, KPR III-A-1-b. Realna plata radnika i službenika 18 industrijskih preduzeća Beograda, Rijeke, Slavonskog Broda i Maribora.

¹²² Dobrivojević I. 2009. 83-84.

¹²³ AJ, 130-830-1308. Izlaganje Kire Gligorova, Zapisnik sa savetovanja odbora za privredu održanog 8. aprila 1955.

je, pokazuju izveštaji, bila tolika da su radnici „iz kuće morali da prodaju neke predmete“, pošto drugog izlaza za preživljavanje nisu imali.¹²⁴ Troškove golog opstanka nisu pokrivala čak ni plate u industrijski najrazvijenijoj Sloveniji.¹²⁵ Nezadovoljstvo i ogorčenost teškim životnim prilikama naročito su podgrevali novinski tekstovi u kojima se moglo čitati o „zadovoljavajućem standardu“ i njegovom stalnom porastu.¹²⁶ Ipak, o konkretnim oblicima ispoljavanja neraspoloženja u Srbiji i ostalim republikama, izuzev Slovenije, nema raspoloživih izvora. Međutim, nezadovoljstvo u najsevernijoj jugoslovenskoj republici nije bilo ni sporadično, ni izolovano, pa je na sastancima kolektiva dolazilo da otvorenih sukoba uprave preduzeća i radnika. Centarni komitet KP Slovenije je izveštavao Tita da je „ovakva forma otpora prema nerešenim socijalno-ekonomskim odnosima“ dolazila do izražaja u čitavoj republici – Ljubljani, Jesenicama, Trbovlju, Kranju, Mariboru, Mežici i drugde. „Ti ekscesi“, pisalo je dalje u izveštaju, „daleko su po svom značaju prevazišli karakter individualnog nezadovoljstva pojedinaca i dobili su širi politički karakter i odjek“. Stoga su na sastancima preduzeća zahtevi radnika, „inače potpuno odanih socijalizmu“, dobijali potpunu podršku, „dok su naši funkcioneri i komunisti, koji su nastojali da zagovaraju privrednu politiku i pozivaju se na objektivne teškoće, ostali izolovani i deprimirani“.¹²⁷

¹²⁴ Dobrivojević I. 2009. 84.

¹²⁵ AJBT, KPR III-A-1-b. Št. 1364/1-56. Rezultati ankete CK KP Slovenije. Kao osnovica za izračunavanje životnih troškova uzeta je stalna lista Zavoda za statistiku FNRJ i NR Slovenije. Na listu su ušli „svi važniji potrošni artikli i usluge“, kako ih je fiksirao Zavod za statistiku FNRJ, na osnovu fizioloških potreba 3.200 kalorija za radnika i 2.800 kalorija za službenika.

¹²⁶ AJBT, KPE III-A-1-b. Zapisnik sa sastanka komisije za plaće i životni standard pri Republičkom odboru metalnih radnika Hrvatske, održanog dne 18.X.1956. u Zagrebu.

¹²⁷ U potrazi za boljim životom, bežalo se i preko granice. Slovenija, kao jugoslovenska republika najbliža zapadnoj Evropi, prva se suočila s ovom pojavom. Samo u periodu od 1954. do oktobra 1956. godine je pobešlo ili pokušalo bekstvo u Italiju i Austriju 17.000 lica, među kojima je bilo dosta stručnjaka. u: Dobrivojević I. 2009. 84.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

a) Neobjavljeni izvori

Arhiv Jugoslavije (AJ)

- Antifašistički front žena (AFŽ)
- Centralni komitet Saveza komunista Jugoslavije (CK SKJ)
- Komisija državne kontrole FNRJ
- Ministarstvo trgovine i snabdevanja FNRJ
- Prezidijum Narodne skupštine FNRJ
- Privredni savet vlade FNRJ
- Savezno izvršno veće
- Socijalistički savez radnog naroda Srbije

Arhiv Josipa Broza Tita (AJBT)

- Kabinet predsednika Republike
- Kancelarija maršala Jugoslavije

Arhiv Srbije (AS)

- Centarlni komitet Saveza komunista Srbije (CK SKS)
- Glavni odbor AFŽ Srbije
- Oblasni komitet Komunističke partije Srbije (KPS) za Kragujevačku oblast
- Oblasni komitet Komunističke partije Srbije (KPS) za Beogradsku oblast

Arhiv Vojvodine (AV)

- Pokrajinski komitet Saveza komunista Vojvodine

Istorijski arhiv Beograda (IAB)

- Gradski komitet Saveza komunista Srbije

b) Objavljeni izvori

- *Izveštaj o sistemu i stanju snabdevanja u FNRJ*, Beograd, 1951.
- Jarman R. 1997. *Yugoslavia: Political Diaries 1918-1965. t III*. London: Slough.
- Petranović B. – Končar R. – Radonjić R. 1985. *Sednice Centralnog komiteta KPJ (1948-1952)*. Beograd: Komunist.
- Petranović B. 1995. *Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ (11. juni 1945-7. juli 1948)*. Beograd: Arhiv Jugoslavije.
- *Službeni list FNRJ*
- *Statistički godišnjak FNRJ*
- *Stenografske beleške Narodne skupštine FNRJ*

c) Periodika

- *Borba*
- *Glas Narodnog fronta Srbije*
- *NIN*
- *Politika*

LITERATURA

- Dimitrijević B. 2005. „Zdravstvene prilike u JA 1945-1954. *Istorija 20. veka*, 2. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Dragnić A. 2004. *Titova obećana zemlja Jugoslavija*. Beograd: Čigoja štampa.
- Dobrivojević I. 2009. „Život u socijalizmu. Prilog proučavanju životnog standarda građana u FNRJ 1945-1955.“ *Istorija 20. veka*, 1. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Doroški N. 1997. *Otrgnuto od zaborava. Sećanje na ljude i događaje od 1922-1996*. Beograd: S. Mašić.
- Radić R. 1988. „Društveno-ekonomski položaj radničke klase u Srbiji 1945-1955.“ *Tokovi revolucije, XX-XXI*, Beograd: Institut za istoriju radničkog pokreta.
- Vukmanović S. Tempo. 1982. *Revolucija koja teče*. tom III, Zagreb: Globus.

Summary

PROVISIONS AND STANDARD IN THE FEDERATIVE PEOPLE'S REPUBLIC OF YUGOSLAVIA 1945-1955

After the end of the Second World War the Party took a shortcut approach to the industrialization of society. Uncritically copying the Soviet economic model, the Yugoslav Party leaders opted for building of facilities of heavy industry which were financed by the overflow of capital from agriculture. The war destruction, big investments which the weak Yugoslav economy could not handle, the neglect of agriculture and light industry, but also the bigger expenditures for the army from 1949, represented some of the main reasons for the post-war shortage and poverty. Even though newspapers were filled with articles about the Yugoslav economical wonder, dizzy rise of production and life standard, the reality was different. The abandoning of all economical parameters and the transition to the planned distribution of commodities, along with the constant fall of agricultural produce, marginalized and nullified the role of money, created big shortages, but also the inequality in the provisioning of certain towns and regions. Moreover, the distribution according to a pre-defined key, disregarding the specific customs in food and consumption which characterised certain regions of Serbia and Yugolsavia, brought to the situations in which the stores and warehouses were filled with goods which no one wanted to buy. In front of half-empty shops there were long queues, and the products, when eventually obtained, were of poor quality. Even though the salaries were nominally increased, the costs of life, especially from 1953 rose constantly so that those who were employed could hardly feed themselves from their income. Therefore, in the mid 50-ies amongst the workers, especially amongst the experts who lived much worse than during the pre-war period, an open dissatisfaction arose which was followed by attempts of exile to West, above all to Italy and Austria.

Key words: Yugoslavia, Communist Party, provisioning, standard, industrialization, shortage